

ДЭЛХИЙД НЭРТЭЙ ЭРДЭМТЭН АКАДЕМИЧ Ч.ДАЛАЙ

*Л.Бэгзжав**

Дэлхий дахин монголчуудын түүхийг гайхан бахархдаг, монголчууд бид Далай багшаар бахдан бахархдаг. Ийн бахархахын учир хэмээвээс монголчууд бид хүлэг морины нуруун дээрээс хүчирхэг их Монгол улсаа байгуулж, Америк тивийг нээхээс өмнө Ази, Европыг хөндлөн гулд туучиж, нэгэн цагт монгол хэлийг дэлхий дахины харилцааны хэрэглүүр болгон зарлиг тушаалаа буулгаж явсан өргөн дэлгэр түүхтэй ард түмэн, өнгөрсөн үеийн өрлөг их түүхээ судлан шинжилж, өнөө ба хойч үедээ үнэн мөнийг магадлах, түүхийн маргашгүй арвин их өвийг үлдээсэн Монголын алдарт түүхчдийн нэг нь академич Чулууны Далай агсан билээ.

Өнөөдөр бид энэ их хүний мэндэлсэний 80 жилийн ойг дурсан, МУИС-ийн эрдмийн гэрэлт ордонд эрдэм шинжилгээний хурал хийж байгаа нь тохиолдлын хэрэг бишээ. Монголын үе үеийн оюуны ундарга болсон олон арван эрдэмтэн мэргид, сэхээтэн төрөн гарсан их сургуулийн саруул танхимаас Ч.Далай багш улс нийгэмдээ зүтгэсэн 50 гаруй жилийн ажил хөдөлмөрийн гараагаа түүхийн багшаар эхэлсэн түүхтэй юм. Тэрбээр “бидний үеийнхэн төрсөн өдрөө мэддэггүй юм. Сургуульд явахад он, сар, өдөр оноож өгсөн. Төрсөн өдрөө 70 нас хүрч байж анх удаагаа тэмдэглэж үзэж байна” хэмээн 10 жилийн өмнө дурсаж билээ.

80 жилийн тэртээ Монголын алс баруун Ховдын хязгаарын “Харганатын булаг” хэмээх хөдөө газар малчины хотонд мэндэлсэн улаан нялзрай хүүд хожим хэн болохыг нь мэдсэн мэт нутгийн лам Гадааддалай хэмээн нэр хайрлажээ. Ямар одонд мэндэлснийг эс мэдэх ч гадаад орноор зорчих, гадаад ертөнцөд нэр дуурсах хувь тавилан түүнд ноогджээ гэлтэй. Сургууль соёлын мөр хөөх явдал дунд Гадаад хэмээх нэр нь гээгдэж Далай гэгдэх болсон ч бичиг номд нэвтэрч бодит үйл, үнэнч шударга, итгэл журам, чигч шудрагаараа эрдэмд гэгээрч, олноос цолгорч, дэлхийд данстай дээд эрдэмт Далай их багш гэгдэх болжээ.

Монголын хамгийн өндөрлөг Алтайн нурууны ай савд орших Ховд аймгийн Зэрэг сумын нутагт 1930 оны 11-р сарын 29-нд захчин монгол айлд нэгэн үр заяасан нь хожмоо Монголын түүхийн шинжлэх ухааны алтан үеийн ноён оргилуудын нэг болж, түмэн олондоо Далай багш хэмээн хүндлэгдэх хувьтай Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавъяат зүтгэлтэн, Шинжлэх ухааны академийн жинхэнэ гишүүн, түүхийн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D), профессор Чулууны Далай байлаа.

Авъяас билиг, ажилч хөдөлмөрч чанараараа эрдэмд тэмүүлэн номд шамдсаар, даяарт алдартай Далай багш, “орой нь үл үзэгдэх эрдмийн оргил өөд нэгэн насаараа цуцалтгүй авирагч эрдмийн Далай” гэж өргөмжлөгдсөн эгэл жирийн атлаа энгүй аугаа их энэ хүн улс нийгэмдээ 50 гаруй жил хөдөлмөр, бүтээлээ зориулахдаа нэгэн биед ахдам олон

* Л.Бэгзжав - ОУСХ-ийн Хятад судлалын салбарын эрхлэгч, доктор (Ph.D), профессор

талт ажлыг амжуулж алдар нэрээ мөнхөлж чадсан юм. Түүнийг билгүүн номч, алдарт эрдэмтэн, авьяаслаг зохион байгуулагч, гарамгай судлаач-дипломатч, Монгол-Хятадын соёлын элч, нийгмийн нэрт зүтгэлтэн байсныг монголоор үл барам дэлхий мэддэг юм. ХХ зууны Монголын соёлын түүхэнд олон зүйлийн анхдагч гэж тэмдэглэгдэх учиртай түүний намтар түүх, үнэхээр баялаг, бахдам ч бас шулуун дардан байгаагүй.

Эрдэмтэн Л.Түдэв гуайн хэлснээр ХХ зууны эхээр монголчууд авхаалж сэргэлэн үр хүүхдээ “оюуны таарцаг үүрүүлэн өрнийн Герман, Франц, Америк, өмнийн Хятад оронд илгээж, хожмоо алдартай болсон монгол залуус эрдэнэ номын эрдэнэс цуглуулж, эх орондоо эрдэм ухааны гэрэлт зул асаашгаасан юм” ХХ зууны II хагаст бас нэгэн шинэ үе эрдэм номын аянд мордож, өрнө, дорныг зорьсон билээ. Тэдний нэг нь шинэ Хятад улс байгуулагдсанаас хойш гуравхан жилийн дараа буюу 1952 онд БНХАУ-ын хамгийн том сургууль болох Бээжин их сургуульд суралцахаар очсон Ч.Далай байлаа.

Тэрбээр төрсөн нутагтаа бага дунд сургууль дүүргэж, багшлаг байгаад МУИС-д элсэн орж, дэлхийн түүх, ЗХУКН-ын түүх, Монголын түүх, марксизм-ленинизмын үндэс, орос хэл зэрэг хичээл 2 жил үзэж байгаад БНХАУ-д суралцах анхны гурван монгол оюутны нэг болсон ховорхон завшаантай учирсанаар Монгол, Хятадын соёлын харилцааны анхны шанг таталцсан юм.

Монгол Улсын Гадаад хэргийн төв Архивын (хадгаламж-5, данс 2, хадгаламжийн нэгж 97) шарласан хуудсыг сөхөн үзвэл: Монгол Улсын ерөнхий сайд бөгөөд ГЯЯ-ны сайд маршал Х.Чойбалсангийн алсыг харж, биечлэн гаргасан шийдвэрийн дагуу 1952 оны 1-р сарын 15-нд БНМАУ-аас БНХАУ-д суух Онц бөгөөд Бүрэн эрхт элчин сайд Б.Жаргалсайхан БНХАУ-ын Гадаад явдлын Яамны орлогч сайд Жан Ханфүтэй уулзаж, Монгол улсаас Бээжингийн их сургуульд 3 сурагч ирүүлж суралцуулах хүсэлт тавьсаныг Хятадын тал нааштай хүлээн авч дэмжсэнээр Монгол, Хятадын соёл боловсролын салбарын хамтын ажиллагааны эхлэл тавигджээ. Хятадын ГЯЯ-ны орлогч сайд Жан Ханфү: “Нөхөрсөг ах дүүгийн хоорондын харилцааны үндсэн дээр сурагчдын зардлыг төлөхгүй. Соёл, гэгээрлийн Яамнаас сурагчдад сар бүр 700 мянган юань өгнө. Энэ нь хоол хувцас, ор дэвсгэр, хичээлийн зардал болон бусад жижиг сажиг зардалд зориулсан болно. Сурагчдын явах замын зардлыг Монгол улсаас гаргах биз ээ” гэж Элчин сайд Б.Жаргалсайханд хэлсэнээр Монголын талын хүсэлт биелэгдэх болжээ. Ийнхүү 1952 оны 10-р сарын 10-ны намрын нарлаг өдөр Бээжингийн их сургуульд суралцах анхны 3 монгол оюутан нисэх онгоцоор эртний түүхт Бээжин хотноо газардсан байна.

Алс газраас эрдмийг өвөрлөхөөр өмнөд хөршдөө анхлан хөл тавьсан Д.Бандихүү, Ч.Далай, Р.Гүрбазар нарыг Монголын элчин сайдын Яамны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Нямаа угтан авч ЭСЯ дээрээ авчирч, тэдний үүрэг зорилго, газар орон, ахуй байдал, боловсон харилцааны тухай ярьж заажээ. Ерөнхий сайд Ю.Цэдэнбалын хэлсэн ёсоор тэд нарыг эндэхийн байдлаар хувцаслуулах бодлоготой байгаа бөгөөд хувцас авахдаа эндэхийн байдалтай хувцас авах хэрэгтэй гэж тэд нарт хэлж байжээ.

ГЯЯ-ны сайдын орлогч Ж.Самбуу гуай Хятадын Төв Засгийн газрын гишүүн, Бээжин их сургуулийн захирал Ма Янжу-д албан бичиг илгээж “...Ч.Далайг түүхийн ангид орохыг зөвшөөрч, Д.Бандихүү хятад хэлний, Р.Гүрбазар утга зохиолын мэргэжлээр сурах болжээ.

Шинэ ирсэн 3 сурагч 11-р сарын эхнээс хичээлдээ оржээ. Тэдний тухай Бээжингийн их сургуулийн архивт “1952 оны гадаад оюутны нэрс ба бүртгэлийн хүснэгт” зэрэг баримт хадгалагдан үлджээ. Хичээл эхлэнгүүт тэд хятад хэлний аялгуу дуудлага үзэж, өдөр бүр 4 цаг тогтмол хичээллэж 25-30 ханз үсэг тогтоох нормтой байжээ. 7 хоногт 3 цаг Мао Зэдуны зохиолоос үздэг хичээл орос хэл дээр орчуулгатай явагддаг. Оюутнууд сард 700 мянган юаний тэтгэмж авдаг нь тэр үеийн ханшаар 116 төгрөг 60 мөнгө буюу 31.81 ам.доллар ажээ. 1951 оны ханшаар монгол нэг төгрөг 6 мянган юаньтай, нэг америк доллар 22 мянган юаньтай тэнцэж байжээ.

Нэгэн удаа ЭСЯ-наас оюутнуудад анхааруулан хэлэхдээ: “Та нар Венгериин сурагчдад хандан: Бид мянган жилийн өмнө танай түүгээр явж байсан юм. Өршөөгөөрэй.. гэх мэт дэмий юм чалчсан байна” гэж анхааруулга өгч байжээ. Бодвол энэ үг МУИС-д 2 жил суралцаж, Монголын түүх, дэлхийн түүхийг судалсан Ч.Далай багшид хандсан үг болов уу. Ийнхүү идэр залуу 22 настай Ч.Далай багш БНХАУ-д суралцсан анхны 3 монгол оюутны нэг болж, “өдөр бүр өөрт үгүйг мэдэж, сар бүр сурсанаа тогтоон” сурахад дуртай болж “чинад бүхнийг сурахаар чин хатуу зориглон” 6 жилийг үдэж түүхч болон их сургуулиа дүүргэсэн байна. Энэ тухай Хятадын эрдэмтэд дурсан ярьж байсныг багштай хамт Бээжинд явж байхдаа нэг биш удаа сонсож байлаа.

Академич Ч.Далай сурсан мэдлэг, судалсан туршлагадаа үндэслэн хятад хэл дээрхи олон арван сурвалж, голлон ашиглаж, судалгааны эргэлтэнд оруулан 1973 онд “Юань гүрний үеийн Монгол” гэсэн нэгэн сэдэвт зохиол туурвин түүхийн шинжлэх ухааны дэд эрдэмтний зэрэг амжилттай хамгаалжээ. “Дэлхийн түвшинд хүрсэн эрдэм шинжилгээний чамбай бүтээл” гэж Зөвлөлтийн нэрт эрдэмтэн түүхч Б.Гуревичийн үнэлсэн энэ ном 10 жилийн дараа Москвад “Монголия в XIII-XIV веках” нэрээр хэвлэгдэн гарч дэлхийн эрдэмтдийн анхаарлыг зүй ёсоор татсан юм. Эл бүтээлээрээ Ч.Далай “Дундад үеийн түүхэнд баларшгүй ул мөрөө үлдээсэн том эрдэмтэн” болсоноо зарлан Юань гүрний түүх нь Монголын түүх байсаныг ул суурьтай нотлон гаргаж, Монголын түүхийн эгзэгтэй үеийг анх удаа монгол түүхчийн нүдээр харж, монгол эрдэмтний хувьд үнэлэлт дүгнэлтээ өгсөнөөр Монголын түүхийн шинжлэх ухаанд цоо шинэ хандлага, чиглэлийг бий болгосон юм.

Монголын албан ёсны түүхийн бүх бүтээлүүдэд, тухайлбал “БНМАУ-ын түүх” нэгэн боть, “БНМАУ-ын түүх” 3 боть, “Монгол Улсын түүх” 5 боть зохиолуудад хамтран зохиогчоор оролцож, нийтдээ монгол, орос, хятад зэрэг хэлээр 20-иод ном, 260 гаруй судалгааны ном өгүүлэл бичиж нийтлүүлсэн, нэгэн цаг үеийн нэрт түүхч мөн.

Академич Ч.Далай Монголын түүхийн шинжлэх ухаанд “Хамаг Монгол улс” (1101-1206), “Их Монгол улс” (1206-1260), “Монголын түүх (1260-1368)”

гэсэн түүхэн гурамсан бүтээл, “Ойрадын түүх”, “Монгол бөө мөргөлийн түүх” зэрэг олон арван бүтээлээрээ гарамгай хувь нэмрээ оруулж монгол үндэстэн бүрэлдэн тогтох үйл явц, Монгол Улс байгуулагдсан он цагийг тодотгох, нэршлийг тогтоох, Хамаг Монгол улс, Их Монгол улс, Юань гүрний үеийн Монгол Улсын түүхийг тодруулах, түүхийн шинэ үзэл баримтлал, шинэ хандлага, шинэ сэтгэлгээг бий болгон Хятадын болон гадаадын түүхэн эх сурвалжийг судалгааны эргэлтэнд оруулсан нь Монголын түүхийн 5 боть, бусад олон нэгэн сэдэвт ном зохиол, сурах бичигт нэн тодорхой байр сууриа эзлэж чадсан билээ.

Мөн Ч.Далай нь XX зууны II хагасын Монгол, Хятадын харилцааны түүхийг үе үеэр нь улируулан судалсан нэртэй түүхч, Хятад судлалын дэлхийд хүлээн зөвшөөрөгдсөн эрдэмтэн яах аргагүй мөн гэдгийг түүний их эрдмийн олон талт хөдөлмөр бүтээл, түүхэнд мөнхрөх номон хөшөө тань гэрчилж байна.

Тэрбээр хятад судлалаар мэргэжсэний хувьд 1962-1968 он хүртэл БНХАУ-д суугаа ЭСЯ-д нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар томилогдон дипломат алба хашжээ. Энэ бол Монгол-Хятадын харилцааны нэн төвөгтэй, хүнд бэрх үе байлаа. “Хятадад дипломат албанд зүтгэсэн он жилүүд, Хятадын “соёлын хувьсгал” намайг зэгсэн сайн хятад судлаач болгож өгсөн. Миний амьдралд хамгийн их зүйлийг үзсэн, мэдсэн, уншсан, судалсан үе байж билээ” гэж Ч.Далай багш дурсамж үлдээсэн байдаг. Хятад судлаач хүний хувьд Далай багшийн сурсан эрдэм ном энэ үед улс оронд нэн хэрэг болж байсан нь түүний цуглуулж судалсан олон тооны ном, сонин, материал, бичиж туурвисан олон арван өгүүллээс тодорхой харагддаг. Мөн хоёр дахь удаагийн дипломат томилолтоороо 1986-1989 онд дахиад л БНХАУ-д суугаа Монгол Улсын ЭСЯ-ны 1-р нарийн бичгийн даргаар ажилласан юм. Энэ хугацаанд тэрээр шинжилгээ, судалгааны ажлаа голлон хийж, олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд олонтаа оролцон, судалгааны ажлаар олон газарт очжээ. Энэ үед Монгол-Хятадын өнөөгийн найрсаг харилцааны олон эхлэлийг тавихад Далай багш гар биеэрээ оролцсон юм. Түүний энэ томилолт Монголын дипломатын түүхэнд анхны судлаач эрдэмтэн, дипломатч гэдгээр орох нь лавтай. Хятадад ийнхүү 15 жил сурч, ажиллаж амьдрахдаа Хятад орны амьдралыг нэвтэрхий мэдэж, хятадын түүх, хятад судлалын талаар улсдаа тэргүүлэх эрдэмтэн болсон байна.

1960 онд дэлхийн хятад судлаачдын XII их хурал дээр “Монголын хятад судлалын байдал” гэсэн илтгэл тавьж энэ нь хятад хэлээр ном болон хэвлэгдэн гарсан нь Монголын хятад судлалын түүхэн уламжлал, хөгжлийг анх удаа нэгтгэн дүгнэж дэлхий дахинд танилцуулсан чамбай бүтээл болж, хожмын судлаачдын судалгааны чиг хандлагыг заан тодруулж өгсөн юм.

Академич Ч.Далай бол монголын нэрт түүхч төдийгүй хятадын түүхийн томоохон мэргэжилтэн яах аргагүй мөн билээ. Юань улсын түүх бол нэг талаар гарцаагүй монголын түүхийн нэг хэсэг боловч нөгөө талаар хятадын түүхийн нэг хэсэг мөн. Иймээс ч Юань улсын түүхийг

нэвтэрхий судалж, хоёр орны түүхийг тодотгосон хүний нэг бол Далай багш гэдгийг “XIII зууны Монгол” гэдэг монгол, орос хэлээр гарсан номоор нь дэлхийн эрдэмтэд мэддэг билээ. Түүний бичсэн “Юань гүрний үеийн Монголын түүхийн зарим асуудал”, “Хубилай хаан ба түүний залгамжлагчдын хаан ширээ булаалдсан тэмцэл”, “Ар Юаны үеийн Монгол-Хятадын харилцааны асуудал”, “Юань ши”-гийн монгол орчуулга, “Хятад дахь Монголын нууц товчооны судлал” зэрэг хятад судлалын холбогдол бүхий олон арван өгүүлэл дэлхийн олон орны хэлээр орчуулагдан тарсан байна. Монгол-Хятадын харилцааны шинэ үеийн түүхийг бичсэн хүн бол мөн л Далай багш. Тэгээд ч “Монгол-Хятадын харилцаа” (1949-1984) гэсэн сэдвээр түүхийн шинжлэх ухааны докторын зэргийг хамгаалсан юм.

Товчоор хэлбэл, Далай багш бол Хятадын түүхийн болоод Монгол-Хятадын харилцааны түүхийн амьд лавлах, монголын хятад судлалын их багш мөн. Үе үеийн хятад судлаачид академич Ч.Далай гуайг багшаа гэж хүндэтгэн биширч ирсэн бөгөөд дотоод, гадаадын олон олон шавь нарынхаа номын хуримыг мялаасан эрдэмтэн багш билээ. Тиймээс ч Далай гуайг монголын төдийгүй дэлхийн хятад судлаачид Да даши буюу буюу “Далай их багш” гэж хүндэтгэн дууддаг юм.

Нөгөө талаар Даши гэдэг үг элч, элчин сайд гэсэн утгатай. Энэ утгаар нь ойлгосон ч Далай багш бол Монгол-Хятадын соёлын харилцааны анхны элч, хоёр орны найрамдалт харилцааны 60 жилийн нэвтэрхий толь байлаа.

2000 гаруй жилийн өмнө Хятадын их сэтгэгч Күнз мэргэний шавь нар “Багшийн эрдэм харах бүр өндөрсөх, бахдан судлах бүр улам гүнзгийрэх бүлгээ” хэмээн хэлсэнийг өдгөө би Монголын хятад судлалын тэргүүлэх төлөөлөгч, нэрт хятад судлаач номын багш академич Ч.Далай багшдаа хамаатуулан хэлж байна. Эртний түүх соёлдоо шамдан суралцаж, эрдмийг хичээлээр олсон их эрдэмтэн, Эрдмийн Далай, Чулууны Далай багш танаа сүслэн мөргөм үү.